

χαρίσουν καὶ εἰς τὴν παιδείαν τῶν Βυζαντινῶν, ὡς σκοπὸν αὐτῆς. Ἡ ἀξία δὲ τοῦ ιδεώδους τούτου αὐξάνει ἔτι περισσότερον ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι προωρίζετο δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ οὐχὶ διὰ μίαν τάξιν, ὡς ἐγένετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπου μόνον οἱ «ἐλεύθεροι πολῖται» εἶχον δικαίωμα ἀγωγῆς. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι πλήρη πραγμάτωσιν τοῦ ιδεώδους τούτου ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιδιώξουν πάντες οἱ Βυζαντινοί. Εὐρεῖα σχολικὴ μάθησις, ἥτοι πλήρης διανοητικὴ καλλιέργεια δὲν ἦτο δυνατὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ παρ' ὅλην τὴν δυσκολίαν ταύτην τὸ ιδεῶδες τοῦ «καλοῦ Χριστιανοῦ» ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀξιόλογον, καθ' ὃ πραγματοποιήσιμον ὡς πρὸς τὰ ἕτερα δύο σημεῖα του. Διότι τόσον ἡ ἀρετή, ἥτις ἔχει τὸ ἔρεισμά της εἰς τὴν ἠθικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον καὶ ἡ πίστις πρὸς τὸν Θεόν, ἠδύναντο νὰ ἀποκτηθοῦν ἀπὸ οἰοῦνται ποτε, ἀρκεῖ νὰ εἶχε τὴν πρὸς τοῦτο θέλησιν καὶ τὸ κατάλληλον περιβάλλον ἀγωγῆς, οἰκογενειακόν, σχολικόν καὶ κοινω- νικόν.

3. Ἡ θέσις τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν παιδείαν τῶν Βυζαντινῶν.

Παρ' ὅλον ὅτι ἐν τῇ πράξει ἡ ἀγωγή ἔρριψε τὸ βᾶρος της εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων, ἥτοι εἰς τὴν παρ' αὐτῶν ἀπόκτησιν ἀρετῆς καὶ πίστεως, οὐδέποτε ἔλλειψαν ἐν Βυζαντίῳ αἱ παράλληλοι προσπάθειαι διὰ τὴν διανοητικὴν ἀγωγήν τῶν νέων. Εἰς τὴν προσπάθειαν δὲ ταύτην ἐπρωτοστάτησεν καὶ πάλιν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου, διὰ τῶν Μεγάλων Πατέρων, ὡς ἤδη ἐλέχθη. Ἀξίζει, νομίζομεν, νὰ ἀσχοληθῶμεν δι' ὀλίγων μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο.

Κατ' ἀρχὴν δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι θρησκεία μὲ καθαρῶς πνευματικὸν περιεχόμενον. Ἡ Ἁγία Γραφή ἀποτελεῖ θησαυρὸν πνευματικὸν ἀνεκτίμητον. Περὶ τούτου οὐδεμία ἠγέρθη ποτὲ ἀντίρρησις. Κατὰ συνέπειαν ἡ μελέτη τῆς Βίβλου συντελεῖ εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν μελετώντων αὐτήν. Ἀλλ' ἡ μελέτη αὕτη δὲν εἶναι καὶ τό-

σον εὐχερὲς ἔργον. Διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ὑψηλῶν νοημάτων τῶν Γραφῶν ἀπαιτεῖται εἰδικὴ προπαιδεῖα. Ἡ διαπίστωσις αὐτῆ ἐγένετο λίαν ἐνωρὶς ὑπὸ τῶν χριστιανῶν λογίων. Κατὰ πρῶτον τὸ θέμα τοῦτο ἀντιμετώπισαν οἱ ἀπολογηταὶ καὶ μαχηταὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, οἵτινες ἔδρασαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ προσηλυτισμοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμόν πολλῶν πεπαιδευμένων ἐθνικῶν, ἰδίᾳ δὲ φιλοσόφων. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἀνεκάλυπτον, ὅτι πολλαὶ τῶν σκέψεων τῶν μεγάλων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐπομένως προσεκτικὴ τούτων ἐπιλογή καὶ διδασκαλία εἰς τοὺς νέους ἠδύνατο νὰ ὑποβοηθήσῃ τούτους εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῶν ἀληθειῶν τῆς Βίβλου, ἐν εἴδει προπαιδεῖας εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶρε μεγάλην ἀπήχησιν μὲ ἀποτελεσματὶ νὰ μὴ παύσῃ σπουδαζομένη ἡ Ἑλληνικὴ παιδεῖα καὶ ἡ τακτικὴ αὕτη συνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον. Οὕτως ὁμως ἐπῆλθε μία προσέγγισις μεταξὺ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ πνεύματος καταλήξασα εἰς μίαν μόνιμον συνδιαλλαγὴν μεταξὺ αὐτῶν, ἡ ὁποία ἔφθασεν εἰς τὸ ἀποκορύφωμά της τὸν 4ον καὶ 5ον μ.Χ. αἰῶνας, χάρις εἰς τοὺς Μεγάλους Πατέρας, εἰδικώτερον δὲ χάρις εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ τὸν Γρηγόριον τὸν Νύσσης. Ἡ θετικὴ στάσις τῶν Πατέρων τούτων ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς παιδεῖας ἐδημιούργησε μίαν ἰσχυρὰν καὶ ἀξιοσέβαστον παράδοσιν διὰ τοὺς μεταγενεστέρους Βυζαντινοὺς, πρὸς μελέτην ἐκ πρώτης χειρὸς τῶν ἀριστουργημάτων τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας, ἣτις διτηρήθη μέχρι τέλους ἐν Βυζαντίῳ.

Σαφῆ γνῶσιν τῆς συνθετικῆς ταύτης προσπαθείας λαμβάνει τις ἔκ τῆς μελέτης ὠρισμένων κλασσικῶν ἐργασιῶν τῶν Μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου ἰδίᾳ μ.Χ. αἰῶνος. Ἐν πρώτοις τὴν προσοχὴν ἡμῶν προσελκύει ἡ μικρὰ διατριβὴ τοῦ Μ. Βασιλείου «Πρὸς τοὺς Νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» (1). Ἐν αὐτῇ ὁ μέγας ἱεράρχης ἀποδεικνύεται καὶ μέγας ἀνθρωπιστῆς, ὑποστηρικτῆς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Τολμῶμεν νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι, ἐὰν ὁ Δυτικὸς Μεσαίων δὲν ἐλάμβανον

(1) Μ. Βασιλείου 'Ὁμιλία ΚΒ', Migne E.Π.: 31, 564-589.

νε χώραν, τὴν θέσιν τοῦ Πετράρχου ὡς ἀνθρωπιστοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Ἰταλῶν λογίων τοῦ 14ου καὶ 15ου μ.Χ. αἰῶνος θὰ κατεῖχεν ὅπωςδήποτε ὁ Μ. Βασίλειος. Ἐμμέσως ἄλλωστε φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀναγνωρισθῆ τοῦτο παρὰ τῶν πρώτων ἀνθρωπιστῶν, ἀφοῦ ἡ μικρὰ αὐτῆ μελέτη τοῦ Μ. Βασιλείου ἐκυκλοφόρησεν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως εἰς εἰκοσιν περίπου ἀνατυπώσεις. Ἐν αὐτῇ ὁ Μ. Βασίλειος διακηρύττει ὅτι σκοπὸς του εἶναι νὰ βοηθήσῃ τοὺς σπουδάζοντας νέους νὰ γίνουν «καλοὶ Χριστιανοί». Ὁ ἀληθὴς Χριστιανὸς πράττει τὰ πάντα ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὴν μετὰ θάνατον κρείττονα ζωὴν, λέγει ὁ Μ. Βασίλειος: «Ὅσα, λοιπόν, δύνανται νὰ συντελέσουν εἰς τοῦτο αὐτὰ λέγομεν ὅτι πρέπει νὰ ἀγαπῶμεν καὶ νὰ ἐπιδιώκωμεν μὲ ὅλην μας τὴν δύναμιν... Εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν καθοδηγοῦν βεβαίως οἱ ἱεροὶ λόγοι, διὰ μυστηριωδῶν ἀληθειῶν παιδαγωγοῦντες ἡμᾶς. Ἐφ' ὅσον ὅμως χρόνον, ἕνεκα τῆς ἡλικίας μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοῶμεν τὴν βαθυτέραν σημασίαν τῶν λόγων αὐτῶν, προ γυ μ ν α ζ ὀ μ ε θ α μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μας εἰς ἄλλα πράγματα, τὰ ὅποια δὲν εἶναι ξένα ἐξ ὀλοκλήρου...» Χάριν τοῦ μεγίστου τῶν ἀγώνων, τὸν ὁποῖον ὡς Χριστιανοὶ ἔχομεν νὰ διεξαγάγωμεν, «τὰ πάντα πρέπει νὰ πράττωμεν καὶ νὰ κοπιᾶζωμεν μὲ ὅσῃν ἔχομεν δύναμιν πρὸς ἐτοιμασίαν δι' αὐτόν, καὶ νὰ ἐρχώμεθα εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ ποιητὰς καὶ λογογράφους καὶ ῥήτορας καὶ μὲ ὄλους ἐκείνους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ὠφέλειάν τινα πρὸς ἐπιμέλειαν τῆς ψυχῆς» (1).

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη σπουδὴ δέον νὰ γίνεται ὑπὸ ὠρισμένας προϋποθέσεις. Ἐξ ὧν οἱ διάφοροι ποιηταί, συγγραφεῖς κλπ. διδάσκουν «θὰ δεχθῶμεν ἐκείνους μόνον τοὺς λόγους αὐτῶν εἰς τοὺς ὁποίους ἐπὴν ε σ α ν τ ἧ ν ἄ ρ ε τ ἧ ν ἢ κατηγόρησαν τὴν κακίαν.» Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Μ. Βασίλειος συνιστᾷ νὰ ἀκολουθοῦμεν τὴν τακτικὴν τῶν μελισσῶν. «Ἐκεῖναι οὔτε εἰς ὄλα τὰ ἀνθη ὁμοίως πηγαίνουν, οὔτε πάλιν ἐκεῖνα εἰς τὰ ὅποια θὰ πετάξουν προσπαθοῦν νὰ τὰ σηκώσουν ὀλόκληρα, ἀλλ' ἀφοῦ παρουν ὅσον ταῖς εἶναι χρήσιμον εἰς τὴν ἐργασίαν των, τὸ ἄλλο

(1) Αὐτ. 568.

τὸ ἀφίνουιν ὡς ἄχρηστον. Καὶ ἡμεῖς, εἰάν σωφρονῶμεν, ἀφοῦ πάρωμεν ἐξ αὐτῶν (τῶν ἐργασιῶν) ὅσον σχετίζεται μὲ τὰς πεποιθήσεις μας, καὶ συγγενεῦει μὲ τὴν ἀλήθειαν, τὰ ἄλλα θὰ τὰ παρατρέξωμεν ὡς περιττά. Καὶ ὅπως κόπτομεν ἐκ τῆς τριανταφυλλιάς τὸ ἄνθος, παραμερίζομεν δὲ ἀπὸ τὰς ἀκάνθας, τοιοῦτοτρόπως καὶ ἀπὸ τὰ τοιαῦτα συγγράμματα, θὰ ὠφεληθῶμεν ὅ,τι εἶναι χρήσιμοι, καὶ θὰ προφυλαχθῶμεν ἀπὸ τὸ βλαβερόν.» (1)

Καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μετὰ τῆς αὐτῆς θέρηης ὑποστηρίζει τὰς ἐγκυκλίους σπουδάς. Εἰς τὸν πανηγυρικόν του πρὸς τὸν Μ. Βασιλείου πλέκει τὸ ἐγκώμιον τῆς «ἐξωθεν παιδείας» καὶ ψέγει τοὺς περιφρονοῦντας τὴν μελέτην ταύτης. Τονίζων καὶ αὐτὸς τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκλεκτικῆς σπουδῆς τῶν ἐργῶν τῶν θύραθεν συγγραφέων γράφει σχετικῶς, ὅτι «ὅπως ἀκριβῶς ἔχομεν συνθέσει ὑγιεινὰ φάρμακα ἀπὸ ὠρισμένα φῖδια, τοιοῦτοτρόπως καὶ ἀπὸ τὴν κοσμικὴν φιλολογίαν ἔχομεν παραλάβει κανόνας ἐρεῦνης καὶ τρόπους μελέτης ἐνῶ ἔχομεν ταυτοχρόνως ἀπορρίψει τὴν εἰδωλολατρείαν... Ἐπὶ πλέον ὁμως μᾶς ἔχουν βοηθήσει εἰς τὴν θρησκείαν μας», διότι ἐκ τῆς μελέτης τῆς θύραθεν σοφίας κατανοῶμεν τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ χειροτέρου καὶ τοῦ καλυτέρου καὶ κερδιζομεν ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν τῶν δογμάτων, τὰ ὅποια παρουσιάζουν οἱ ἐξωθεν συγγραφεῖς, διότι βλέπομεν τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἰδικῶν μας δογμάτων (2). «Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀτιμάζωμεν τὴν μόρφωσιν ἐπειδὴ μερικοὶ ἄνθρωποι ἀρέσκονται νὰ κάμνουν κάτι τέτοιο, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν τοὺς τοιοῦτους ἀνθρώπους ὡς ἀγροίκους καὶ ἀπαιδεύτους, ἐπιθυμοῦντας ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὅμοιοι μὲ αὐτούς, διὰ νὰ κρύβουν οὕτω τοὺς ἑαυτοὺς των μέσα εἰς τὸ πλῆθος, καὶ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἐλλείψεως μορφώσεως εἰς αὐτούς». Πρέπει ἐν τούτοις νὰ διευκρινισθῇ ὅτι ἐνῶ ὁ

(1) Ἐνθ' ἀνωτέρω στήλη 569 ε. Ἡ νεοελληνικὴ ἀπόδοσις τοῦ κειμένου ἔχει ληφθῆ ἐκ τοῦ ἔργου «Λόγοι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου» Τεῦχος Β' τῆς Ἀδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή». σσ. 36-37

(2) Καὶ ὁ Μ. Βασιλείος ἐκφράζει παρομοίαις σκέψεις: Ἐνθ' ἀνωτέρω σελ. 35, Migne E.Π. 31, 568.

Μ. Βασιλείος ἤθελε τὴν σπουδὴν τῶν ἔργων τῶν ἔξωθεν συγγραφέων χάριν τοῦ ἠθικοῦ των περιεχομένου, ὁ Γρηγόριος πέραν τούτου συνιστᾷ τὴν σπουδὴν των καὶ διὰ τὴν μορφήν αὐτῶν ζητεῖ δηλ. καὶ τὴν ἀπὸ καλαισθητικῆς πλευρᾶς μελέτην τῶν κειμένων.

Θερμὸς ὑποστηρικτῆς τῆς σπουδῆς τῆς ἔξωθεν παιδείας ὑπῆρξε καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μ. Βασιλείου ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης.

Τὸ ἐκ τῆς θετικῆς στάσεως τῶν ὡς ἄνω ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἐναντὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδείας ἀποτέλεσμα ἤρχισε νὰ φαίνεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς των καὶ ἐξῆς. Ἀναρίθμητοι εἶναι οἱ κληρικοί, ἰδίᾳ δὲ οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες ἦσαν κάτοχοι καὶ λάτραι τῆς ἔξωθεν παιδείας, καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον (1). Διὰ νὰ καταστῆ ἐν τούτοις περισσότερον σαφῆς ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἔσχεν ἐπὶ τῶν μετέπειτα Βυζαντινῶν ἡ στάσις τῶν ὡς ἄνω ἱεραρχῶν ἐναντὶ τῆς θύραθεν παιδείας, θὰ παραθέσωμεν τὰς γνώμας ἐνίων ἐκ τῶν μετέπειτα ὀνομαστῶν ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης ἐν πρώτοις ἀξιολογῶν τὴν συμβολὴν τῆς ἔξωθεν παιδείας εἰς τὸν καταρτισμὸν τοῦ τελείου Χριστιανοῦ παραδέχεται ὅτι «ἔστι καὶ παρὰ τῶν ἔξω ὠφελήθησαι» τὸν Χριστιανόν (2). Γράφων τῷ Ἀναγνώστῃ Τιμοθέῳ συνιστᾷ αὐτῷ ἐκλεκτικὴν σπουδὴν τῆς ἔξωθεν παιδείας: «ἐκ τῆς ἔξωθεν παιδείας», λέγει, «ὡσπερ ἡ μέλιττα δρεψάμενος (πολλὰ γάρ, εἰ χρή τ' ἀληθῆ λέγειν, ἀρετῆς ἕνεκεν πεφιλοσοφήκασι), τὸ λοιπὸν ἅπαν χαίρειν ἔα... τοῖς δὲ θείοις χρησιμοῖς διὰ βίου δίδουσαν αὐτόν. Οὕτω γὰρ καὶ ἐξ ἐκείνων καὶ ἐκ τούτων ὠφελούμενος, μέγα καὶ σπαντῶ καὶ πᾶσιν ἔση χρήμα» (3). Ὁ μέ-

(1) Βλέπε πλείονα εἰς μελέτην Β. Ἐράστου: «Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ Γράμματα» ΑΚΤΙΝΕΣ, τόμ. 1954. σσ. 106-11, 164-8 καὶ 222-8.

(2) Migne E.Π. 78, 789, Β.βλ. II, ἐπιστ. 84 «Ἀγάθῳ προσβυτέρῳ».

(3) Αὐτ. Β.βλ. II, ἐπιστ. 3η.

γας δογματικὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐξ ἄλλου εἰς τὸ προοίμιον τοῦ ἀξιολογητάτου συγγράμματός του «Πηγὴ γνώσεως» γράφει : «Καὶ πρῶτον τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν τὰ κάλλιστα παραθήσομαι, εἰδώς, ὡς εἴ τι μὲν ἀγαθὸν ἄνωθεν παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδωρηται...» (1) Δικαιολογῶν δὲ τὴν γνώμην του ταύτην ἐπικαλεῖται τὸ παράδειγμα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου : «Ὡς ὁ πολὺς ἐν θεολογίᾳ ἔφη Γρηγόριος, τὸν τῆς μελίσης τρόπον μιμούμενος, τοῖς οἰκείοις τῆς ἀληθείας συνθήσομαι καὶ παρ' ἐχθρῶν σωτηρίαν καρπωθήσομαι ἀποπέμψομαι δὲ πᾶν ὅ,τι φαῦλον καὶ τῆς ψευδωνύμου ἐχόμενον γνώσεως» (2).

Θεωροῦμεν περιττὸν νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς χωρία ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου (9ος αἰών) ἢ τοῦ Ἀρέθα (10ος αἰών), καθ' ὅσον ἡ συγγραφικὴ τῶν ἐργασίᾳ καὶ μόνῃ αὐτῇ μάρτυρεῖ περὶ τῆς ἐκτιμήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχον ἀμφότεροι πρὸς τὴν κλασσικὴν παιδείαν. Ὁ μητροπολίτης Εὐχαΐτων Ἰωάννης Μαυρόπουλος (11ος αἰών), ὅστις θεωρεῖται ἐκ τῶν μεγίστων ἀνθρωπιστῶν τοῦ Βυζαντίου, εἰς διασωθὲν ἐπίγραμμά του ἐκφράζει ἀπροκαλύπτως τὴν ἐκτίμησίν του πρὸς τὸν Πλάτωνα—καὶ τὸν Πλούταρχον—διὰ τῶν ἐξῆς :

«Εἴπερ τινὰς βούλοιο ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι Χριστέ μου,
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιο μοι.
Ἄμφω γὰρ εἰσὶ καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες» (3).

(1) Ἰω. Δαμασκηνοῦ : «ΠΗΓΗ ΓΝΩΣΕΩΣ», Προοίμιον, Migne E.Π. 94, 524.

(2) Αὐτ., Κεφ. Α' «Περὶ γνώσεως» Migne E.Π. 94, 524. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὀλίγον κατωτέρω γράφει : «Ἐπειδὴ δὲ φησιν ὁ θεῖος Ἀπόστολος πάντα δοκιμάζοντες τὸ καλὸν κατέχετε ἐρευνήσωμεν καὶ τῶν ἔξω σοφῶν τοὺς λόγους. Ἴσως τι καὶ παρ' αὐτοῖς τῶν ἀγωγίμων εὐρήσομεν, καὶ τι ψυχωφελὲς καρπωσόμεθα.» (Αὐτ. στ. 532).

(3) Βλ. κείμενον εἰς Δ. Μπαλάνου : Οἱ Βυζ. Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς σ. 74.

Ὁ πολυτίτωρ Μιχ. Ψελλός, μαθητὴς τοῦ Μαυρόποδος, στηριζόμενος εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μελέτη τῶν «θύραθεν» συγγραφέων δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὴν Χριστιανικὴν πίστιν καὶ τὴν ἀφοσίωσίν του εἰς τὸν Χριστόν. Γράφων εἰς τὸν φίλον του Ἰωάννην Ξιφιλίνον λέγει: Ἐμελέτησα τὰ πάντα «ἀλλὰ πάντα πρὸς τὴν θεόληπτον ἡμῶν συγκρίνας Γραφὴν τὴν καθαρὰν τε καὶ στίλβουσαν καὶ τῷ ὄντι δόκιμον ὑπόχαλκα καὶ κιβδηλίας εὐρον μεστὰ» (1). Ὑπεραμύνεται ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἀγαπητοῦ εἰς αὐτὸν Πλάτωνος καὶ συμβουλεύει τὸν φίλον του νὰ παύσῃ ἐπιδιώκων μονομερῆ μόρφωσιν καὶ μελέτην καὶ νὰ στραφῆ πρὸς τὴν μελέτην καὶ τῶν «θύραθεν βιβλίων» βέβαιος ὢν ὅτι εἰς οὐδὲν θέλει χάσει εἰς δύναμιν πίστεως Χριστιανικῆς (2) καὶ καταλήγει:

«Πλάτωνα δὲ καὶ οὓς λέγεις Χρυσίππους ἠγάπησα μὲν, πῶς φάρ οὐ; ἀλλ' ἄρχι τοῦ τέλους καὶ τῆς ἐπιφαινομένης λειότητος· τῶν δὲ παρ' ἐκείνοις δογμάτων, ἃ μὲν εὐθύς παρεώρακα, τινὰ δὲ ὡς πρὸς τὰς ἡμεδαπὰς συνεργὰ ὑποθέσεις εὐ μάλα λαβῶν τοῖς ἱεροῖς λόγοις συνέμιξα, ὥς που δὴ καὶ Γρηγόριος καὶ Βασίλειος οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες πεπράχασιν. Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἀδελφέ καὶ ὁ Χρυσίππος· ὁ δὲ Χριστὸς ᾧ συνεσταύρωμαι τίνος; δι' ὅσων ἐν συμβόλοις τὴν ὑλικὴν ἀπέκερσα περιττότητα, δι' ὃν ἀφ' ἐτέρας πρὸς ἐτέραν μετετέθην ζωὴν; Οὐ μὴν εἰ καθαρῶς εἰμι τοῦ Χριστοῦ, τοὺς σοφωτέρους τῶν λόγων ἀρνήσο-

(1) Μ. Ψελλοῦ «Τῷ μοναχῷ.... καὶ γεγονότι πατριάρχῃ Ξιφιλίνῳ» Κ. Σάθα, Μ. Β. τ. Ε' σ. 444.

(2) Αὐτ. σσ. 446-447. «Ἄλλ' εἰ που τις πεδιάς ἢ βαθυτάτη κοιλὰς ἢ φάραγξ διερρωγυῖα ἢ μυχὸς γῆς ἄρρητος καὶ ἀπόρρητος, ἐκεῖσε καταβάς ἐνδομύχησον, πᾶσιν ἐγκύπτων βιβλίοις ἢ μετέροισ τε καὶ τοῖς θύραθεν καὶ τοῖς συλλογισμοῖς γυμνασθείας τὰ πρῶτα, οὕτω ἐπὶ τὰς ἀσυλλογίστους γνώσεις ἀνάβηθι· πᾶσα γὰρ ἀρετὴ, μεθ' ὑπερηφανείας, ἀδελφέ φίλτατε, καὶ οἰήσεως ἐσχάτη καθέστηκε καὶ ἔκγονός ἐστι τῆς κατὰ διάθεσιν ἀγνοίας, ἣν δεπλῆ ὁ ἐμὸς (Πλάτων), ὡς οἶει, βάλλει φιλόσοφος.»

μαι καὶ τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων, ὅσα τε νοητὰ καὶ ὅσα αἰσθητὰ πέφυκεν ἀποδύσομαι· ἀλλ' ἐντεύξομαι μὲν τῷ Θεῷ δι' εὐχῆς ὅποσα δυνηθήσομαι καὶ ἀρπασθήσομαι, εἰ γε δοθείη μοι, καταβάς δὲ ἐκείθεν διὰ τὸ τῆς φύσεως πολυκίνητον, ἐπὶ τοὺς λειμῶνας βαδισύμαι τῶν λόγων.» (1)

Πράγματι δὲ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Διδασκαλία Παντοδαπή» ὁ Μιχ. Ψελλὸς ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐπιχειρεῖ τὴν προσπάθειαν συνδιαλλαγῆς Ἑλληνικῶν καὶ Χριστιανικῶν ἰδεῶν κατὰ τὴν διαπραγματεύσιν τῶν ποικίλων θεμάτων, ἅτινα διαλαμβάνονται ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ. (2)

Κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ἔχομεν τὸν Θεο)νίκης Εὐστάθιον, γνώστην καὶ ἐνθερμον ὑποστηρικτὴν τῆς κλασσικῆς παιδείας, τὸν ἀττικίζοντα μαθητὴν του καὶ ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Μιχ. Χωριάτην, τὸν Εὐθύμιον Μαλάκην, ἀττικιστὴν ἄριστον κ.ἄ. Ὁ Θεο)νίκης Εὐστάθιος μετ' ἐμφάσεως διακηρύττει τὴν ἀνάγκην ὅπως «ὁ εὐαγγελικὸς ἄνθρωπος... ἐξελεύσεται καὶ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πεδιάδας... ἐπὶ ψυχοτρόφον νομὴν, ὅποιαν μυρίαν καὶ οἰτῆς ἕξω σοφίας λειμῶνες φύουσιν.. ἵνα καὶ ἐξ ἀγρίων τούτων ἀνθέων καὶ ἐξ ἐκείνων ἡμέρων μελιττοποιῆται τοῖς ἀσυντελὲς ἡμῖν εἶη πρὸς ἀρετὴν» (3).

Ἄλλ' ὁ Εὐστάθιος προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω. «Ἐγὼ γάρ, ἵνα τ' ἀληθὲς ἐρῶ», γράφει πρὸς τινα φίλον, «οὐ ξηρὸς γέγονα τὴν σοφίαν, οὐδ' ὥσπερ οἱ πολλοὶ μέχρι τοῦ λέγειν προθυμηθέντες, ἀλλὰ παντοδαπὸς πᾶσι γέγονα πράγμασι» (4). Τονίζεται δηλ. ἐδῶ ὅτι ὁ πραγματικὰ μορφωμένος ἄνθρωπος δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν σχολικὴν σπουδὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν καὶ θεολογικὴν του κατάρτισιν, ἀλλὰ ἐπεκτείνει τὰ διαφέροντά του καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς. Περὶ τῆς βαθείας καὶ πολυμεροῦς μορφώσεως τοῦ Εὐσταθίου μαρτυρεῖ,

(1) Αὐτ. σ. 447.

(2) Μιχ. Ψελλοῦ Διδασκαλία Παντοδαπή, Migne E.Π. 122, 687-784.

(3) Εὐστ. Θεο)νίκης Λόγοι : Λόγος Γ' § ιε', Migne E.Π. 135, 645.

(4) TAFEL EUSTATHII OPUSCULA 351, 48.

πλήν τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας του καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Μιχ. Χωνιάτης (¹).

Ὁ Μ. Χωνιάτης ἐξ ἄλλου, ἀμιλῶν διὰ τὸν ἑαυτόν του, ὁμολογεῖ τὸν πρὸς τὴν κλασσικὴν παιδείαν ἐρωτά του διὰ τῶν ἐξῆς λόγων του, δι' ὧν προλογίζει τὸ συγγραφικόν του ἔργον : «Φιλολόγος ὁ τοῦ βιβλίου τούδε πατήρ καὶ σοφίας ἐραστῆς ἑκατέρας, τῆς ἡμετέρας φημὶ καὶ τῆς ἕξωθεν, ὡς ἔστιν ἀπ' αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων γνῶναι τὸν ἐντυγχάνοντα (²).

Ὁ μοναχὸς Νικηφ. Βλεμμύδης βραδύτερον (13ος αἰὼν) ὑπῆρξεν ὡσαύτως βαθὺς γνώστης τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἱερᾶς παιδείας. Τοσοῦτον δὲ φαίνεται ὅτι ἐξετίμα τὴν κλασσικὴν παιδείαν, ὥστε δὲν ἐδίσταζε νὰ ἀποδώσῃ τὴν τραχύτητα τῶν ἡθῶν τῶν συγχρόνων του εἰς τὴν παραμέλησιν τῆς σπουδῆς αὐτῆς : «ἔτι τὴν κοσμικὴν παιδείαν ἐσμὲν ἀπαιδευτοί», γράφει, «καὶ στυγητοὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀποτρόπαιοι.» (³). Τοῦτον διὰ τὴν ἀρτίαν αὐτοῦ φιλοσοφικὴν καὶ λοιπὴν κατάρτισιν μεγάλως ἐπαι-

(1) Μιχ. Χωνιάτου «Μονωδία εἰς τὸν Ἁγιώτατον Θεο(ν)ίκτης Κυρὸν Εὐστάθιον» Μίγνη Ε.Π. 140, 340 κ. ἐ. Κατωτέρω ὁ Μιχαὴλ λέγει πρὸς τὸν μεταστάντα διδάσκαλον ὅτι θέλει γίνεαι δεκτὸς εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὑπὸ πάντων μετὰ δόξης : «... ἔνθεν μὲν Κλήμεντες καὶ Διόνυσοι προσυπαντῶσι καὶ περιπτύσσονται σε, χαίροντες τῷ ὁμοίῳ καὶ κατὰ ταῦτα σφίσι ἐποκλίναντι τὴν Ἑλληνα φιλοσοφίαν τῇ Χριστιανικῇ θεοσοφίᾳ καὶ σεμνῇ δεσποίνῃ σπουδαίαν θεραπείαν· ἔνθεν δὲ Βασίλειοι καὶ Γρηγόριοι δεξιούονται σε...» Αὐτ. στ. 357.

(2) Σπ. Λάμπρου : Μιχ. Ἀκομινάτου «τὰ Σωζόμενα», τ. Α' σ. 3 Πράγματι ὁ Χωνιάτης χρησιμοποιεῖ τὰς Γραφὰς καὶ τοὺς κλασσικοὺς μετὰ θαυμαστῆς εὐχερείας. «Ὁ λόγος του», γράφει ὁ Σπ. Λάμπρος, «πλέκεται ἐνίοτε περὶ λέξεις καὶ ῥήσεις τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Αἱ δύο αὗται βίβλοι, ἡ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς θεολογικῆς παιδείας, εἶναι πάντοτε ἀνοικταὶ πρὸ τῶν νοερῶν του ὀφθαλμῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη ἐκκλησιαστικὴ καὶ θύραθεν παιδεία παρέχει τὰς συμβολὰς τῆς.»

(3) Νικηφ. Βλεμμύδου «Ἐπιστολὴ καθολικωτέρα καὶ πρὸς πολλούς», Μίγνη Ε.Π. 142, 605 Β.

νεί ὁ μαθητὴς του Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης (1), ὡς ἐπίσης καὶ ὁ διακεκριμένος Βυζαντινὸς λόγιος Νικηφ. Γρηγοράς, ὅστις λέγει περὶ τοῦ Βλεμμύδου τὰ ἑξῆς: «Ἄνθρωπος δὲ οὗτος πολλαῖς περιηγηθὶς ταῖς ἀρεταῖς καὶ πολλῇ τῇ σοφίᾳ ἐξησκημένος, ὁπόσῃν τε Ἑλλήνων παῖδες καὶ ὁπόσῃν οἱ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας προστάται καὶ ῥήτορες εἰς ἡμετέραν ὠφέλειαν προύθησαν» (2).

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ συνεχίσωμεν τὴν παράθεσιν ἀποσπασμάτων ἐκφραζόντων τὴν αὐτὴν ἔναντι τῆς ἑξωθεν ἢ ἐγκυκλίου παιδείας στάσιν τῶν Βυζαντινῶν λογίων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἐπ' ἀόριστον. Τὸ τοιοῦτον εἰς οὐδὲν θὰ μετέβαλλε τὸ ἀρχικὸν ἡμῶν πόρισμα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν θέσιν τῆς κλασσικῆς παιδείας εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Βυζαντινῶν. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐπεκράτησεν εὐκόλως καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχον εἰς κάθε αἰῶνα καὶ οἱ ἀντιφρονούντες. Πλείστα ὅσα χωρὶα θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν ἐν προκειμένῳ, δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ γνώμη ὅτι ἡ θύραθεν σοφία δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ χρήσιμος εἰς τὸν Χριστιανόν. Εἰς τὰς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς ἐν πρώτοις εὐρίσκομεν τὴν ἐντολὴν πρὸς πάντα Χριστιανὸν παραγγέλλουσαν «τῶν ἐθνικῶν βιβλίων πάντων ἀπέχου», καὶ διὰ στόματος τοῦ Τερτυλλιανοῦ τὴν διακήρυξιν ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει σχέσις μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱερουσαλήμ, μεταξὺ Ἀκαδημίας (τοῦ Πλάτωνος) καὶ Ἐκκλησίας. Καθ' ὅλην δὲ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον εὐρέθησαν ἀρκετοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, οἵτινες ἔλαβον ἀποκλειστικῶς «ἱερὰν παιδείαν», τινὲς τῶν ὁποίων μάλιστα ἀπέβησαν διάσημοι. Γενικῶς εἰπεῖν, ὅμως, ἐπεκράτησεν ἐν Βυζαντίῳ ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἡ κλασσικὴ ἢ ἑξωθεν παιδεία ὄχι μόνον δὲν ἦτο ἐπιζημίσι διὰ τὸν χριστιανόν, ἀλλὰ τὸναντίον ἦτο χρήσιμος εἰς αὐτὸν προπαιδεία διὰ μίαν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς Βίβλου καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς

(1) Γεώργ. Ἀκροπολίτου «Χρονικὴ Συγγραφή», § 53, Migne E.P. 140, 1121 C.

(2) Νικηφ. Γρηγοράς II 7, τ. Α' σ. 46, 11 ἐ. Ἐκδ. Βούνης. Βλέπε καὶ εἰς Κ. Κρουμβάχερ: I.B.A. τ. Β' σ. 80.

ὡς ἄνω ἀντίληψεως συνέβαλε τὰ μέγιστα καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας. Ἡ πίστις ποιητῶν καὶ φιλοσόφων ἐπὶ τὴν ὑπέροχὴν τοῦ πνεύματος ἔναντι τῆς ὕλης, ἣτις τόσον σαφῶς διακρίνεται εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν, ἡ ἰδεαλιστικὴ περὶ ζωῆς ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ βαθεῖα αὐτῶν θεοσέβεια, ὡς ἐκφράζεται εἰς τὰς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου, τὴν «Ἀντιγόνην» τοῦ Σοφοκλέους κ. ἄ. ἔργα, ἡ ὑψηλὴ περὶ ἠθικῆς ζωῆς ἀντίληψις κορυφαίων διανοητῶν ὡς ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων, ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλούταρχος κ. ἄ. Στωϊκοί, πάντα ταῦτα συνέτεινον ὥστε οἱ Βυζαντινοί, οἱ ἀσχολούμενοι περὶ τὰ γράμματα, νὰ θεωροῦν ὡς οἰκείαν τὴν σοφίαν καὶ τὴν πνευματικὴν καθόλου κληρονομίαν, τὴν ὁποίαν ἀφήκεν εἰς τὸν κόσμον τὸ ἀθάνατον Ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ νὰ σεμνύνωνται, εἴτε κληρικοὶ ἦσαν οὗτοι εἴτε λαϊκοί, διὰ τὴν γνώσιν καὶ κατοχὴν ταύτης. Προβυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ λόγιοι ὡς ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρείας, ὁ μάρτυς Ἰουστίνος κ. ἄ. διετύπωσαν, ὡς γνωστόν, τὴν γνώμην, ὅτι πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει εἰς τὴν προχριστιανικὴν Ἑλληνικὴν σκέψιν ἐχόμενον ἀληθείας εἶναι δεδομένον ἄνωθεν, ὡς δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ κατὰ συνέπειαν διανοηταὶ ὡς ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Πλάτων κ. ἄ. δεόν νὰ θεωρηθῶσιν ὡς Χριστιανοί. Τὴν ιδέαν ταύτην ἐνεστερνίσθησαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι, ὡς ἐμφαίνεται ἄλλωστε καὶ εἰς τινὰ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων. (σελ. 87 ἔνθα καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἰω. Μαυρόποδος). Ἡ στάσις ἐξ ἄλλου τὴν ὁποίαν ἔλαβον οἱ Μεγάλοι Πατέρες ἔναντι τῶν διαταγῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, διὰ τῶν ὁποίων ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς Χριστιανούς νὰ διδάσκουν γραμματικὴν, ρητορικὴν καὶ φιλοσοφίαν, μαρτυρεῖ περὶ τῆς πίστεως τῶν Βυζαντινῶν Χριστιανῶν ἐπὶ τὴν ἀξίαν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας (1).

(1) Γρηγορίου Θεολόγου Λόγοι : Λόγος δ' «Κατὰ Ἰουλιανοῦ Βασιλέως καὶ κατὰ Ἑλλήνων στηλευτικὸς Α'» (Migne E.Π. 35, 532-664) καὶ Λόγος ε' «Κατὰ Ἰουλιανοῦ Βασιλέως στηλευτικὸς Β'» (Αὐτ. στ. 664-721). Βλέπε καὶ Γεωργίου Κεδρηνοῦ : «Σύνοψις Ἱστοριῶν» σ. 533, Ἔκδ. Βόννης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 3.

ΣΗΜΑΣΙΑ, ΔΥΝΑΤΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΑΓΩΓΗΣ

1. Σπουδαιότης καὶ ἀναγκαιότης τῆς ἀγωγῆς:

Ἀπαντες οἱ Βυζαντινοὶ ἐπίστευον εἰς τὴν ἀξίαν, τὴν ἀναγκαιότητα καὶ ὠφελιμότητα τῆς παιδείας. Οὕτω ὁ Ἐπίσκοπος Καισαρείας Εὐσέβιος (4ος αἰὼν) θεωρεῖ τὴν παιδείαν «ὡς τὸ πρῶτον τῶν καλλίστων τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσι παραγενομένων» (1), καὶ ὁ ἱερός Χρυσόστομος διακηρύττει μετ' ἐμφάσεως ὅτι «τῆς τέχνης ταύτης οὐκ ἔστιν ἄλλη μείζων. Τί γὰρ ἴσον τοῦ ρυθμίσαι ψυχὴν καὶ διαπλάσαι διάνοιαν;» (2). Κατὰ τὸν Ἰσιδώρον Πηλουσιώτην ἐξ ἄλλου ἢ παιδευσίς ἔχει μεγάλην ἀξίαν, καθ' ὅσον «τὸν μὲν ὀξύν ἄκρον ποιεῖ· τὸν δὲ βραδὺν ἀμείνονά πως αὐτοῦ καθίστησιν» (3). Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Α' (5ος αἰὼν) μεγάλως ἐξετίμα τὸ παιδευτικὸν ἔργον τοῦ διδασκάλου (4).

(1) Ἀπολογητικά, Βιβλ. ΙΒ', κεφ. ιη'. «Ὅτι παιδείαν χρὴ μόνην ἡγεῖσθαι τὴν εἰς ἀρετὴν προάγουσαν...» Migne E.P. 21, 981.

(2) Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον, Ὁμιλία Ε', Migne E.P. 58, 584.

(3) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου, Βιβλ. V, ἐπιστ. 334, «Ἀγαθοδαίμονι Γραμματικῶ», Migne E.P. 78, 1529.

(4) Βλέπε ἀνωτέρω σελ. 22.

Τὸ ἐγκώμιον τῆς παιδείας πλέκουν καὶ μεταγενέστεροι Βυζαντινοί. Οὕτω ὁ μέγας ἱεράρχης Φώτιος (9ος αἰὼν) γράφων εἰς τὸν Πρωτοσπαθάριον Μιχαὴλ συνιστᾷ αὐτῷ ὅπως μορφώσῃ καλῶς τὰ τέκνα του, καθ' ὅσον, ὡς λέγει, «τῆς παιδείας ἢ κτῆσις τῷ γεγηρακότεν κρατίστη γίνεται βίου βακτηρία καὶ τὸν ἀνθοῦντα τὴν νέαν ἡλικίαν εἰς ἀρετῆς ὥραν ἀλύπως διαβιβάζει. Παιδεύε τοίνυν σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοὺς σοὺς παῖδας, ἵνα καὶ νεάζοντες ὠραίαν ἔχωσι τὴν πολιτείαν καὶ γεγηρακότες μὴ δέωνται τῆς ἐτέρων βοήθειας» (1). Ὁ σύγχρονος αὐτῷ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Α' ὁ Μακεδὼν ἐπίσης ἐκθειάζει τὴν παιδείαν καὶ τὰ ἐκ ταύτης προκύπτοντα ἀγαθὰ, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω (σελ. 21). Τὴν παιδείαν παρομοιάζει μὲ τὸν ἥλιον: «Ὡσπερ γὰρ ἡλίου ἐπὶ γῆς μὴ παρόντος, σκοτεινὰ τὰ πάντα καὶ ἀδιάκριτα» γράφει, «οὕτω καὶ παιδεύσεως ἐν τῇ ψυχῇ μὴ παρούσης πεφυρμένα τὰ πάντα καὶ ἀδιόρθωτα». Ἡ παιδεία ἄρα εἶναι φῶς, δύναμις ζωοποιός, θέτουσα εἰς τάξιν καὶ ἀρμονίαν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ παιδευομένου.

Ἄλλὰ καὶ ποιητὰι ποιοῦνται λόγον περὶ τῆς ἀξίας καὶ ὠφελιμότητος τῆς παιδείας. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος π.χ. εἰς τι ποίημά του γράφει ὅτι ὁ πατήρ αὐτοῦ προέτρεπε τοῦτον ὅπως μάθῃ γράμματα, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ μίαν καλυτέραν ζωὴν:

«Ἀπὸ μικρόθεν μ' ἔλεγεν ὁ γέρον ὁ πατήρ μου:
Ἐτέκνον μου μάθε γράμματα, ἂν θέλῃς νὰ φελέσῃς.
Βλέπεις τὸν δεῖνα, τέκνον μου, πεζὸς περιεπάτει
Καὶ τώρα διπλοεντέλιτος καὶ παχυμουλαράτος.
Ὅταν ἐμάνθανεν αὐτὸς ὑπόδησιν οὐκ εἶχεν,
Καὶ τώρα, βλέπεις τον φορεῖ τὰ μακρυμύτικά του.
Αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανεν, ποτὲ τ' οὐκ ἐκτενίσθη,
Καὶ τώρα καλοχτένιστος καὶ καλοκαβαλλάρης...» (2)

(1) Ἰω. Ν. Βαλέττα: Φωτίου Ἐπιστολαί, Μέρος Β' Ἐπιστ. 126. σ. 477.

(2) Κ. Σάβα: Μ.Β. τόμ. Α' σελ. 101 καὶ Γ. Ζώρα: «Βυζαντινὴ Ποίησις» σελ. 126 ἐ. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὸ ποίημα τοῦτο ὁ Πρόδρομος καταφέρεται κατὰ τῆς γραμματικῆς μορφώσεως, στηριζόμενος εἰς τὸ γεγονός ὅτι δὲν τοῦ

Καὶ ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς τοῦ «Σπανέας» πολλαχοῦ τῶν στίχων τοῦ ποιήματος τούτου ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἀξίας καὶ ὠφελιμότητος τῆς παιδείας καὶ τῆς διὰ τῆς παιδείας κτωμένης ἰρετῆς (¹).

Ἡ παιδεία, λέγει καὶ ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' (13ος αἰών), ἐξημερώνει τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς καθιστᾷ κοινωνικοὺς καὶ γενικῶς καλλίστους παντὸς ἄλλου μὴ τυχόντος παιδεύσεως (²).

2. Οἱ περὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ τῶν ὀρίων τῆς ἀγωγῆς ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν.

Ἐκ τῆς ἀξίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον εἰς τὴν ἀγωγήν οἱ Βυζαντινοὶ καταφαίνεται ὅτι ἐπίστευον εἰς τὴν δύναμιν αὐτῆς. Περὶ τούτου ὅμως ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐνδείξεις. Ἐν πρώτοις εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς πεποιοθήσεως ταύτης συνετέλεσαν τὰ διδάγματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπειρία τῶν συνηγόρει εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι δυνατὴ. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπίστευον γενικῶς ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «τρεπτόν ὄν», ὑποκείμενον εἰς τὴν καλὴν ἀλλοίωσιν αὐτὸν εἰς ἄνδρα, ὡς λέγει ὁ Μιχ. Χωμιάτης (³). Ἰδιαιτέρως ἀγώγιμον καὶ εὐπλαστον ἐθεώρουν οὗτοι τὴν παιδικὴν καὶ ἐφηβικὴν ἡλικίαν, ὡς συνάγεται ἐκ πλείστων χωρίων Βυζαντινῶν παιδαγωγῶν καὶ λογίων. Τὸ εὐπλαστον τῆς παιδικῆς ψυχῆς καθιστᾷ ἐπιτακτικὸν καὶ ἀποτελεσματικὸν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς. «Ἄν εἰς ἀπαλλὴν οὖσαν ἔτι τὴν ψυχὴν ἐντυπωθῆ τὰ καλὰ διδάγματα», λέγει

ἐξησφάλισε τὴν ἀνετον ζωὴν, περὶ τῆς ὁποίας ὠμίλει εἰς αὐτὸν ὁ πατήρ του.

(1) «Σπανέας», στίχοι 124-28, 147-51, 168-77 καὶ 253-60.

(2) Δ. Μπαλάνου : «Οἱ Βυζαντ. Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς» σ. 125.

(3) Σπ. Λάμπρου : Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ «Σωζόμενα» τ. Α' σ. 194. Καὶ ὁ Μιχ. Ψελλὸς δέχεται τὴν ἀποψιν ταύτην : «Ἐγὼ γὰρ ἄνθρωπος εἶναι ὁμολογῶ ζῶον ἀλλοιωτὸν καὶ τρεπτόν...» Κ. Σάθα : Μ.Β. τ. Ε' Μιχ. Ψελλοῦ ἐπιστ. 207, σελ. 506. Βλέπε καὶ Migne E.Π. 34, 592 A.

ὁ Ἰω. ὁ Χρυσόστομος, «οὐδεὶς αὐτὰ ἐξελεῖν δυνήσεται, ὅταν σκληρὰ γένηται ὡς τύπος, ὡσπερ καὶ ὁ κηρός» (1). Παραπλήσια πιστεύουν ὁ Μ. Βασιλείος, (2) ὁ Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης (3) καὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι λόγιοι (4).

Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ νομισθῇ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι παντοδύναμος. Διότι πάντες σχεδὸν παραδέχονται ὅτι πλείστοι ὅσοι παράγοντες ἐπηρεάζουν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς, θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς. Ναὶ μὲν δέχονται, ὅτι «ὅ,τι εἶναι μαλακὸν εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως εὐπλαστον καὶ εὐκόλως ἄγεται, ὅπου ἐπιθυμεῖ τις» (5), ἀλλὰ προκειμένου περὶ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ὁδηγίας τοῦ νέου εἰς τὴν ἐνάρετον ζωὴν τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι καὶ τόσον ἀπλοῦν, ὅσον ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Πρέπει εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τούτου νὰ συνδράμουν κ. ἄ. παράγοντες, ὡς ἡ φύσις καὶ ἡ προαίρεσις τοῦ παιδαγωγουμένου, τὸ περιβάλλον κ.λ.π. περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τοῖς ἐξῆς.

3. Παράγοντες ἀγωγῆς:

(α) Ὁ ρόλος τῆς κληρονομικότητος:

Ἡ κληρονομικότης, ἡ φυσικὴ εὐφυΐα τοῦ ἀτόμου καὶ αἰλοῖπαὶ αὐτοῦ κλίσεις καὶ δυνάμεις μεγάλως ἐπηρεάζουν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀκόμη καὶ ὁ μεγά-

(1) Ἰω. Χρυσόστομος: «Πῶς δεῖ τοὺς γονέας...» § 20.

(2) Μ. Βασιλείου Κεφάλαια τῶν κατὰ πλάτος ὄρων, ιε': «Εὐπλαστον ἔτι οὖσαν καὶ ἀπαλὴν τὴν ψυχὴν καὶ ὡς κηρὸν εὐεικτόν, ταῖς τῶν ἐπιβαλλομένων μορφαῖς ραδίως ἐντυπομένην πρὸς πᾶσαν ἀγαθῶν ἀσκησιν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐνάγεσθαι χρή». Migne E.Π. 31,956.

(3) Ὁ Ἀντώνιος ὁ Μέλισσα εἰς τοὺς λόγους τοῦ Α' Βιβλίου, Λόγος 50 «περὶ παιδείας καὶ φιλοσοφίας». ἀναφέρει τὴν γνώμην τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου: «Εὐπλαστον καὶ ὑγρὸν ἢ νεότῆς, καὶ ταῖς νεωτέραις ψυχαῖς ἀπαλαῖς ἔτι τὰ μαθήματα ἐντίκτεται...» (Migne E.Π. 136, 933.)

(4) Λαγοπάτη Σ.Ν. «Γερμανὸς Β'...» σελ. 257.

(5) Ἰω. Χρυσόστομος «Πῶς δεῖ τοὺς γονέας...» § 21.